

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Ն. ՅԱ. ՄԱՌԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԱՐԱԳ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԻ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առանձնատիպ «Աշխատությունների ժողովածուի»
III հատորից, 1948 թ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1948

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՓԱՎԱՏՈՍ ԲՈՒՂԱՆՂԻ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Փավստոս Բուղանդի, Հայոց պատմություն, բարգմանություն, ներածություն և
ծանոթություններ ակադեմիկոս Ս Տ Ե Փ ա Յ ա Ս ա լ խ ա ս յ ա ն ց ի,
Հայպետհրատ, Երեվան, 1947 թիվ

Փավստոս Բուղանդի պատմությունը մեր անցյալի գրա-
կանության շատ նշանավոր հիշատակարաններից մեկն է, որը
ամենայն իրավամբ 19 և 20-րդ դարերի հայ բանասիրության
լուրջ ուշադրության է արժանացել: Այդ հետաքրքրականու-
թյունը դեպի Փավստոս Բուղանդի «Հայոց պատմությունը» ունի
3 հիմնական պատճառներ.

1. Որ 4-րդ դարի հայոց պատմության համար չկա մի այլ
հիշատակարան, բացի Բուղանդի այս գրքից, որ ոչ միայն ներ-
կայացնում է մեր ժողովրդի քաղաքական և կրոնական կյանքի
պատմությունը, այլև ներքին կյանքի, տնտեսական որոշ հարա-
բերությունների, կենցաղի, որ մեր պատմագրության մեջ այն-
քան խիստ պակասավոր է:

2. Մյուս հիմնական պատճառը այն է, որ Բուղանդի պատ-
մությունը հիմնված է մասամբ ժողովրդական բանավոր զրույց-
ների, սերնդից սերունդ անցած առասպելախառն պատմություն-
ների վրա, որպիսի պատմությունը համեմատած մեր մյուս պատ-
մագիրների չոր ու ցամաք հիշատակարանների հետ, անշուշտ,
գոնե եթե ոչ պատմական տեսակետից, այլ ժողովրդական, բա-
նահյուսական, առասպելաբանության, ժողովուրդների հասկացո-
ղությունների և ըմբռնումների, նրանց ներքին կյանքի մեկնա-
բանման ու բացատրման համար գերակշիռ արժեք ու առավե-
լություն է ներկայացնում, եթե չասենք, որ Բուղանդի «Պատ-
մությունը» որպես պատմական հիշատակարան էլ շատ կարևոր
է և որ աղբյուր է ծառայել հետագա բաղձաթիվ պատմիչների
համար:

3. Հետաքրքրականութիւն շարժող 3-րդ պատճառը Բուզանդի լեզուն է, որը, համապատասխան յուր նյութին, յուրահատուկ նշանակութիւն ունի մեր ժողովրդական բարբառների, մեր աշխարհաբար լեզուների պատմութեան ու նրանց դարգացման ուսումնասիրութեան համար: Հարուստ ոչ միայն ժողովրդական ոճերով ու դարձվածքներով, այլև ժողովրդական բառակազմութեամբ, կցական դիպուկ բարդութիւններով, մեր գյուղացու բառերով ու խոսքաշինութեամբ և նրա ազատ ու անկաշկանդ շարահյուսութեամբ, որտեղ բակառութիւնները, ղեղձումները (էլիպսիս), անհետևողականութիւնները (անակոյութիւն), պերիֆրազային դարձվածքները հետևում են միմյանց ազատ, անկաշկանդ, ղերծ գրքայնութիւնից, կաղապարված շարլոնիդմից, ստանդարտ արտահայտութիւններից: Ինչպես յուր նյութի շարադրման մեջ հեղինակը արհամարհել է կեղծ բարեպաշտութիւնը ու շարադրել է այնպես, որպես մտածել կամ լսել ու կարդացել այս կամ այն մարդու մասին (Պապ, Հովհան Եպիսկոպոս, Արշակ, Տիրիթ), այնպես էլ յուր լեզվի նկատմամբ եղել է ազատ՝ առանց հաշիւի առնելու տիրող գրական ճաշակն ու ոճը, քերականութիւնն ու կանոնները:

Այս «Պատմութեան» գրքի հեղինակը ուրիշ ոչ ոք չէ, եթե ոչ մի հայ գրագետ գյուղացի, ուշիմ, պատմութիւններ, գրույցներ սիրող, հավաքող ու մտքում պահող մի հայ մարդ, որ այնքան է բարձրացել իր միջավայրից, մինչև որ հասել է հայոց պատմութիւն գրելու բարձր գիտակցութեանը: Սրան անշուշտ շատ մեծ խթան է ծառայել գրական այն մեծ շարժումը, գրագիտութիւնն սովորելու և դիրք գրելու այն մեծ հրայրքը, որ առաջ էր եկել 5-րդ դարի Հայաստանում շնորհիվ հանճարեղ Մեսրոպի ու Սահակի:

Անցյալի բանասիրութիւնը բազմաթիւ տարբեր ու իրարամերձ կարծիքներ է հայտնել «Բուզանդարան» գրքի ու նրա հեղինակի վերաբերյալ. այդ կարծիքները, ինչպես ասացինք, ծայրահեղորեն իրար հակառակ են և ժխտող: Բոլոր կարծիքները համառոտ կերպով բերված են մեր գրախոսութեան նյութ դարձող Բուզանդի ներկա աշխարհաբար թարգմանութեան առաջաբանում, և տրված է նրանց քննադատութիւնը տաղանդավոր գիտնական բանասեր հանգուցյալ Ստեփան Մալխասյանցի կողմից: Ուսումնասիրելով Բուզանդի մասին եղած բովանդակաչափ գրքերն ու հոդվածները, մենք դալիս ենք այն կզրակացութեան,

որ Բուզանդի գրքի ու հեղինակի վերաբերյալ ամենաճիշտ ու իրական մոտեցում հանդես է բերել ներկա հրատարակության Թարգմանիչ հանգուցյալ ակադեմիկոսը: Ինչ սրանից 52 տարի առաջ Ստ. Մալխասյանցը հրատարակեց մի ուսումնասիրություն¹, որտեղ նա, հակառակ իրենից առաջ բոլոր բանասերների և գիտնականների, հանգեց հետևյալ միանգամայն ճիշտ եզրակացության, իհարկե նախօրոք յուր գրույթները մանրամասն փաստարկելով:

Ըստ Մալխասյանցի տեսակետի «Բուզանդարանի» հեղինակը 4-րդ գրքի Գ, 5-րդ գրքի ԻԳ և 6-րդ գրքի Ե, Զ գլուխներում հիշատակված Փալստոս եպիսկոպոսը չէ: Ուստի նա հույն չէ: Արա համար հանգուցյալ գիտնականը հակադրվում է մի շարք բանասերների, որոնք հիմնվելով երրորդ դարության վերջաբանի վրա, որտեղ գրված է. «Կանոնք փախստեայք (ուրիշները ուղղում են Փալստեայք) Բուզանդեայ ժամանակագիր մեծի պատմագրի, որ էր ժամանակագիր Յուլիանոս: Իրավացիորեն ժխտվում է այս վերջաբանի իսկությունը, որը կարող էր հետագայում ավելացվել շնորհիվ այն բանի, որ գիրքը կոչվում է «Բուզանդարան պատմութիւնք», նախ այստեղ հիշենք, որ մեր Մատենադարանի մի ձեռագիր (№ 3079), որ շատ ուշ շրջանի գրչություն է, բայց որ ըստ երևույթին արտագրված է ավելի հին մի ձեռագրից, տալիս է ուրիշ ընթերցվածք վերևում ընդգծված նախադասության. «Որ էր ժամանակին Յուլիանոս. եթե այս համարենք նույնիսկ սխալ ընթերցվածք, դարձյալ կասկածելի է մնում «փախստեայք» բառը, որ մեր հիշած գրչագրում գրված է «փախատեայք», այսինքն այն, որ գրքի հեղինակի անունը նման ձևով չէր կարող աղավաղվել և տարբեր ձեռագրերում տարբեր գրչություններ ստացվել: Հետո մի ուրիշ հանգամանք էլ կա, որին պետք է ուշադրություն դարձնել: Հանգուցյալ գիտնականը ենթադրում է, թե վերջաբանության մեջ հիշված «Փալստոս Բուզանդ» անունը գրվել է շնորհիվ այն բանի, որ գրքի վերնագիրն այդպես է եղել: Զարմանալին այն է, որ մեր բանասերներն այդքան մանրամասն զբաղվել են Բուզանդի հարցով, բայց ոչ մեկը, բացառյալ Նորայր Բյուզանդացուց, որի ձեռքի տակ միայն մի ձեռագիր է եղել, ձեռագիրների ուսումնասիրությամբ չեն զբաղվել: Մեր ձեռքի տակ գտնվող երեք ձեռագիրներ բոլորովին

¹ Ուսումնասիրություն Փալստոս Բյուզանդի պատմության, 1896 թիվ. Վիեննա:

«Փաւստոս» բառը չեն հիշատակում ոչ գրքի սկզբում և ոչ էլ որևէ դպրության գլխում, բացի վերևում բերված աղավաղյալ «փախստեայֆ», «փոխստեայֆ» ձևերից, որ առանց կասկածի բնագրի հետ ոչ մի առնչություն չունեն:

Էլ ավելին. գրքի սկզբում, այսինքն երրորդ դպրություն համարված գլխում, չկա նաև «Բուզանդ» բառը: Մեր հիշած № 3079 ձևագրում, որ մեծ տարբերություններ է տալիս մինչև այժմ հայտնի Փաւստոսի բնագրի համեմատությամբ, սկսվում է այսպես. «Բուզանդարան պատմութիւնք նախագիտելի է» առանց «խոստաբանութիւն» բառի. այս նախաբանի վերնագրից հետո գալիս է ցանկը և ապա «Բուզանդարան պատմութիւնք, երրորդ դպրութիւն»:

«Ի սկիզբն» բառը ջնջված: Ինչպես տեսնում ենք, թե նախաբանի և թե առաջին մասի վերնագիրները չունեն «Բուզանդ» բառը ևս:

Ավելի հետաքրքրական ընթերցվածք ենք դտնում երկրորդ մասի սկզբում, որ անմիջապես հաջորդում է առաջին մասի (3-րդ դպրութիւն) վերջաբանին. «Երրորդ դպրութիւն Բուզանդեայ չորրորդ խոստաբանութիւն» և ապա այնպես, որպես ընագրում: Սրանից պարզ երևում է, որ Բուզանդի չորրորդ դպրութիւնը նույնպես համարվում է երրորդ դպրություն, իսկ բուն 4-րդ դպրություն համարվածը կոչվում է՝ «4-րդ խոստաբանութիւն»:

Մենք այս կհամարեինք սխալ գրչություն կամ թյուրիմացություն, եթե Բուզանդի 6-րդ դպրություն համարվածը չկոչվեր «6-րդ խոստաբանութիւն» առանց «դպրութիւն» բառի: Միայն 5-րդ դպրություն համարվածը ունի «դպրութիւն 5-րդ» վերնագիրը, սակայն առանց «Բուզանդարան պատմութիւնք» ընդհանուր վերնագրի: Այս ամենը ցույց են տալիս, որ նախապես 4-րդ, 5-րդ և 6-րդ մասերը չեն կոչվել դպրություններ, այլ կոչվել են «խոստաբանութիւն», իսկ ամբողջ Բուզանդը կոչվել է «3-րդ դպրութիւն», հավանորեն, ինչպես ենթադրում է Նորայր Բյուզանդացին, մի «Բուզանդարան» կոչվող ժողովածուի 3-րդ գիրքը, որից էլ հնարվել է «Բուզանդ» անունը դեռ Ղազար Փարպեցու ժամանակ: Գուցե սրան հիմք կարող է ծառայել նաև այն հանգամանքը, որ մեր ձեռագիրներից մի ուրիշը «Բուզանդարան» բառի դիմաց ունի «Բուզանդական» բառը: Եվ որ այդ անունը հնարովի է, երևում է նաև Փարպեցու խոսքերից, որ նա բերում է որպես բանավոր խոսք՝ ուրիշներից լսած

լինելով. քանի որ, ինչպես վերևում հիշատակեցինք, սկիզբը հա-
նի հեղինակի անուն, միայն հաջորդ մասերը ունեն «Բուզանդ»
անունը միշտ «Բուզանդեայ» սեռականի ձևով, որ անկասկածո-
րեն կամ ավանդաբար է մտցված, թեկուզ Փարպեցու հիշատա-
կության հիման վրա, կամ հանված է «Բուզանդարան» կամ
«Բուզանդական» բառերից, որը, ինչպես ճիշտ մեկնաբանում է
հանգուցյալ ակադեմիկոսը, նշանակում է պատմություն, որով-
հետև գիրքը «Բուզանդարան» բառի հետ միշտ հիշատակում է
պատմութիւն կամ պատմութիւնք բառը: Եթե ընդհանենք, որ
բառի ծագումը այդ չէ, համենայն դեպս այդ երկու բառերի
միշտ իրար հետ գործածությունը թույլ է տալիս կարծելու, որ
գրանք հոմանիշ բառեր են, կամ մի ընդհանուր վերնագիր է,
եթե ճշտվի, որ ուղիղը ոչ թե «Բուզանդարան» բառն է, այլ «Բու-
զանդական»:

Եթե պատմության գրքի վրա լինել «Փաւստոս» կամ «Բու-
զանդացի» բառերը, որ երբեք չի պատահում, ապա Փարպեցին,
որ անցել է՝ «Ընդ բազում ճառս մատենից առաջնոցն պատմա-
գրացն Հայոց», չէր ասի. «Որում երկրորդ գրոցն անուանեն
զոմն պատմագիր՝ կոչեցեալ Փաւստոս Բուզանդացի»:

Նրա ձեռքի տակ եղել է «Բուզանդարան պատմութիւնք»-ը.
բնականորեն նա հետաքրքրվել է, թե ով է արդյոք գրքի հե-
ղինակը, և, լսելով այդ մասին՝ տվել է յուր մեկնությունը
«Փաւստոս Բուզանդացի» հեղինակ լինելու խնդրի վերաբերյալ:
Պնդում ենք, որ Փարպեցու ժամանակ գրքի վրա հեղինակի
անուն չի եղել, և որ «Բուզանդարան» բառը ոչ մի կապ չունի՝
Բիւզանդիոս, Բիւզանդիա կամ Բիւզաս անունների հետ, որով-
հետև ոչ մի ձեռագրում չենք պատահում «Բիւզ» ձևին, այլ միշտ
«Բուզ»: Մենք այստեղ կարող ենք համարձակորեն ասել (առայծմ
առանց գրավոր հաստատության), որ թե հիշյալ վերնագիր-
ները, թե առաջին մասի նախաբանը և գուցե նաև ցանկերը
հետագայում են կազմված և կապ չունեն բնագրի հետ:

Շարունակելով մեր խոսքը, ասենք, որ Ստ. Մալխասյանցը
ժխտում է նաև Բուզանդի հույն լինելը ու այն պնդումը, թե
Բուզանդի գիրքը գրվել է 4-րդ դարում, որով և նրա հակառա-
կորդները ջանում են ապացուցել իրենց դրույթները: Այստեղ
էլ Մալխասյանցը ամենայն իրավունքով, փաստարկումների
ուժեղ տրամաբանությամբ, համոզիչ տվյալներով հաստատում է,
որ Փավստոսի գիրքը գրվել է 5-րդ դարում, և որ նրա բնագիրը

հայերեն է: Հիշյալ բոլոր փաստարկումները հա հիմնավորում է պատմական տվյալներով, զուգադրություններով, լեզվական օրինակներով, որոնք կասկածի տեղ չեն թողնում, և որոնք, ի պատիվ հեղինակի, հետագայի բոլոր բանասերները, ներառյալ Արեղյան, Լեո, համարում են միակ ընդունելին և ճիշտը, չհաշվելով Փավստոսի առաջին երկու դպրությունների հարցը, որը Արեղյանը յուր «Հայոց հին գրականության պատմություն» գրքի առաջին հատորի երրորդ հավելվածում (էջ 588) աշխատում է կասկածի տակ առնել և ապացուցել, որ Փավստոսի գիրքը նախապես ունեցել է նաև 1-ին և 2-րդ դպրությունները և, որոնք կորել են, և որ Մալխասյանցի այն պնդումը, թե Փարպեցին «ըստ գրելոցն ի պատմութեան երկրորդումն ի նոսին հնգետաաներորդի» ակնարկում է Բուզանդի 4-րդ դպրությունը՝ չպետք է ճիշտ համարել, քանի որ այդ խոսքը կարող է վերաբերել ոչ թե 4-րդ դպրությանը, այլ ամբողջ Բուզանդի պատմությանը:

Այստեղ անկասկածորեն Արեղյանը սխալվում է, և որ Մալխասյանցի ենթադրությունը միանգամայն ճիշտ է, որովհետև իրոք որ ներսեսի անեծքը, որ Փարպեցին քաղում է, այժմ էլ գտնվում է 4-րդ դպրության 15-րդ գլխում, և որ Փարպեցու ժամանակ մեր վերևում հիշատակված վերնագիրները չեն եղել, և եթե եղել են էլ, նրանք հետագայում փոխվել են կամ խառնըվել նոր վերնագիրների, և հավանորեն, ըստ Փարպեցու տվյալի, Բուզանդի գիրքը ունեցել է՝ առաջին պատմութիւն, երկրորդ պատմութիւն, երրորդ պատմութիւն, չորրորդ պատմութիւն վերնագիրները. այդ է ասում ընդհանուր «պատմութիւնք» վերնագիրը, և այդ է ասում № 3073 ձեռագրի «խոստարանութիւն պատմութեան կանոնք ժամանակագիր մատենից», որ տրված է որպես 6-րդ դպրության վերնագիր, և որ տպագրությունը չունի: Իսկ «խոստարանութիւն պատմութեանց» և «կանոնք ժամանակագիր մատենից» ունեն միևնույն նշանակությունը, որ է պարզապես՝ պատմություն:

Արեղյանի հիշյալ կարծիքը միայն մի փաստարկով, այն, որ Փարպեցին Բուզանդի գրվածքը չի կոչում «երկրորդ պատմութիւն» Ագաթանգեղոսի պատմությունից հետո, այլ՝ երկրորդ գիրք, ժխտվում է Բուզանդի ներկա աշխարհաբար թարգմանության առաջաբանի 26-րդ էջում:

Անցնելով թարգմանության մի շարք հարցերին՝ պետք է

ասենք, որ ներկա աշխարհաբար թարգմանությունը կատարված է այնպիսի մի մարդու ձեռքով, որ 52 տարի առաջ հմուտ կերպով քննել է և լուծել Բուզանդի Հայոց պատմության վերաբերյալ մի շարք վիճելի հարցեր: Ոչ միայն Բուզանդի, այլև Խորենացու, Սեբեոսի, Ասողիկի և ուրիշ շատ պատմիչների ու գրողների վերաբերյալ Մալխասյանցի ուսումնասիրությունները թանկագին ավանդ են մեր հին գրականության, բանասիրության, մեր անցյալի կուլտուրայի պատմության համար, և դեռ երկար ժամանակ նրանք կպահեն իրենց գրականագիտական ու բանասիրական արժեքը՝ որպես փաստարկումներով հարուստ, հմտորեն կատարված ուսումնասիրություններ:

Ահա հանգուցյալ գիտնականը իր տպագրված գրքերին ավելացնում է նաև այս հմտորեն կատարված թարգմանությունը, որը լույս է տեսնում, ցավոք, համահու թարգմանչի հրատարակությամբ, առաջաբանով, ծանոթություններով հանդերձ, որ վաղուց սպասելի էր և շատ անհրաժեշտ ի միտ առյալ այն հետաքրքրությունը, որ կա Բուզանդի գրքի նկատմամբ մեր հին գրականության պատմությամբ հետաքրքրվողների մեջ: Այս թարգմանությունը Բուզանդի պատմության 3-րդ տպագրված թարգմանությունն է (առաջինը Փրանսերեն լեզվով կատարել է էմինը 1867 թ., իսկ երկրորդը՝ գերմաներեն կատարել է Լաուերը 1879 թ. (տես ներկա թարգմանության առաջաբանը, էջ 76—77), որ ավելի հաջող է և կատարյալ, քան մյուս թարգմանությունները:

Որոնք են այս թարգմանության առավելությունները. առաջին առավելությունը պետք է համարել այն մի շարք ուղղումները, որոնք կատարվել են թե՛ թարգմանչի կողմից և թե՛ ուրիշների և որ առաջ է բերված ուղղված թարգմանությունը: Այսպես օրինակ՝ բնագրի «հրամայեաց ի դահնե միռջե ի ծով անդր հոսել» ուղղել է՝ «ի գահե միռջե», որ պետք է ուղիղ համարել նախ իմաստի և հետո քերականական կողմից՝ համեմատած բնագրում եղածի հետ: Այդպիսի դիպուկ և արդեն բոլորովին անկասկածելի սրբագրություն է 3-րդ դպրության ԺԱ գլխի՝ «ի վերայ բանակի տեառն աշխարհիս» արտահայտության «բանակի» բառը, որ անպայման պետք է լինի «բնակի», որպես և սրբագրված է: Բնագրում գրված է (տես 4-րդ դպր. Դ գլուխ), «խոնարհել ամենացուն միով միաբանութեամբ զնա ընտրել...» «խոնարհել» բառը անշուշտ եղել է «խորհել», ինչպես և ուղղված

է թարգմանութեան մեջ: 4-րդ դարութեան Ը գլխի «ուստի կարծիցես բանիցն պատասխանիս պատրաստել» ուղղված է. «ուստի կարիցէ...»: Մեր հիշած № 3079 ձեռագիրը ունի «կարծիցէ», իսկ «կարծիցես» ձևը «կարիցէ» ուղղել է «Արմատականի» հոշակավոր հեղինակը դեռ 1905 թ., բայց այդ սրբագրութեանը Մալխասյանցը ծանոթ չի եղել: Սրա նման և ուրիշ ուղղումներ, որոնք թարգմանիչը հաշվում է մինչև 39-ը, որոնց մասին դեռևս խոսք չկինի:

Երկրորդ առավելութիւնը այս թարգմանութեան՝ համեմատած Խորենացու թարգմանութեան հետ, աշխույժ ժողովրդական աշխարհաբարն է, որ թարգմանիչը պատշաճել է բնագրի լեզվին, որ, ինչպես գիտենք, հեռու է մեր պատմագրութեան ակադեմիզմից, պատմողական ոճի պրիմներից. ընդհակառակն՝ այստեղ խոսքի հիմնական որակը մեծ մասամբ երկախոսութիւններ են, դիմումները, աշխույժ զրույցներն ու հարցադրումները, որոնք խիստ բնական են և կենդանի, և որոնք շատ հաճախ թարգմանիչը հաջող աշխարհաբարի է վերածել:

Երրորդ առավելութիւնն այն է, որ, կրկին համեմատած Խորենացու թարգմանութեան հետ, ինկատի առնելով նաև թարգմանչի տեսողութեան թուլացումը, բացթողումներ համարյա թե չկան (մեր խոսքը դիտումնավոր բացթողումների մասին չէ):

Չորրորդ առավելութիւնը, չնայած այն բանին, որ չկա Բուզանդի քննական հրատարակութիւնը, իսկ մեր ձեռքում եղած բնագիրը խիստ աղավաղված է, ու շատ արտահայտութիւններ անհասկանալի, այնուամենայնիվ թարգմանիչը պատվով է դուրս եկել նույնիսկ դժվարամատչելի հատվածների թարգմանութեամբ:

Մյուս կարևոր երևույթը, որ ես ուղղում եմ անպայման նշել, գրքի խիստ մատչելի և սլարդեցրած առաջաբանն է, որտեղ թարգմանիչը սեղմ տողերի մեջ բերել է Բուզանդի մասին եղած համարյա բոլոր թեր և դեմ կարծիքները և այնքան պարզ է շարադրել, քննել, մերժել կամ ընդունել, որ ամեն գրագետ մարդ կարող է կարդալ և Բուզանդի մասին լրիվ գաղափար կազմել՝ առանց դիմելու այդ հոգվածների ու գրքերի բնագրերին: Գրքի տպագրութիւնը համարյա մաքուր է, եթե չհաշվենք մի քանի աննշան վրիպումներն ու տեխնիկական թերացումները, որոնք անխուսափելի էին, մանավանդ որ թարգմանիչը տպագրութեան ժամանակ մահացած էր. այդպիսի սխալներ

բից կարելի է հիշել, օրինակ, 105 էջում տպւած «Դարանդադի»,
փոխանակ՝ «Դարանդադի». 155-րդ ծանոթագրությունը աղճատվել
է ամբողջ մի տող ընկնելու պատճառով. 185-րդ ծանոթության
մէջ ցույց է տրւած 109-րդ ծանոթությունը, պիտի լինի 118-րդ.
39 ծանոթությունը ունի՝ բնագրում, պիտի լինի՝ բնագրում.
167 ծանոթությունը՝ քարգմանեղիմ: 194-րդ ծանոթությունը
ունի «եվ երես ալ», որ բնագրում չկա և անհասկանալի է: Այդ-
պես խառնվել է 243 էջի մի մեծ պարբերութիւն և նման թերա-
գումներ, որոնք սակայն վրիպակների ցանկում չկան:

Նման հրատարակությունից մենք խիստ պահանջներ չենք
անում, մանավանդ որ թարգմանիչը հայտնի պատճառներով
հնարավորություն չի ունեցել օգտագործել ձեռագիր վավերա-
գիրներ, այլևայլ աշխատություններ ու բնագրական սրբա-
գրություններ, որոնցից ամենամեծը և ամենից կատարյալը,
«Արախությամբ հիշատակում ենք, մեր ուսուցիչ Հրաչյա Աճառյա-
նի սրբագրություններն են, որոնք մի ամբողջ հողվածաշարով
լույս են տեսել «Բանասերի» 1905—1906 թ. թ. համարներում և
որոնք մենք մանրամասն ուսումնասիրել և բաղդատել ենք Բուզանդի
№ 3079 ձեռագրի հետ և նկատել, որ մեծ մասամբ այդ սրբա-
գրությունները համապատասխանում են ձեռագրի տվյալներին,
բայց որոնք, խիստ ցավելով արձանագրում ենք, չեն մտել
Մալխասյանցի թարգմանության մեջ:

Հիշենք դրանցից մի քանի կարևորները, որոնք համընկ-
նում են ձեռագրի տվյալներին՝ բաց թողնելով այնպիսիները,
որոնք չնայած ձեռագրով չեն հաստատվում, բայց թե քերական-
նորեն և թե իմաստով շատ ուղիղ են և մեր կողմից ընդունելի:

Այսպես օրինակ՝ 3-րդ դպրության 6-րդ գլխի (Վենետիկի
հրատարակություն, 1889 թ.) 15 էջում ունենք. «Եւ արձակե-
ցին ընդ ծովեզեր դաշտին», որ իհարկե ճիշտ չէ. Աճառյանը
ուղղել է ընդգծված բառը «ծովեզր». ձեռագիրը ունի «ծովեզերս»,
որ քերականորեն համապատասխանում է Աճառյանի սրբագրա-
ծին: Այդ նույն էջում է գլխի վերնագիրը ունի. «Յաղագս մեծի
պատերազմին հինին եկելոց յարշաւանաց արքային...». «եկելոց»
հոգնակի ձևը ուղղված է «եկելոյ», որ համապատասխանում է
ձեռագրին, միայն լավ կլիներ «յարշաւանաց» բացառական ձևը
վերածվեր սեռականի՝ «արշաւանաց», և այն խաճախակի բնագիրը
կուղղվեր քերականորեն և կտար ձեռագրի ընթերցվածը ու
կդառնար հասկանալի: Զորրօրդ դպրության ԾԱ գլուխը (էջ 165)

ունի. «Թեպէտ իցէ թագաւորին Արշակայ կոռեի...». Աճառյանը ուղղել է. «Թէ պէտ իցէ», որ իմաստով ճիշտ է. տպագրի տվյալը անիմաստ է, իսկ ձեռագիրը ունի. «Թէ պարտ իցէ», որ իմաստով համընկնում է սրբագրվածին: Էջ 169-ում ունենք. «Բայց բանքն (ձեռագրում՝ բանք) Մարեայ «երիցոյ ուշ եղեն ինձ». ըստ Աճառյանի ուղղված է. «Բայց բանքն Մարեայ երիցոյ ուշ եղեն ինձ», որ ճշտորեն համապատասխանում է № 3079 ձեռագրին: Եւ այսպես, բազմաթիւ քերականական, բառական, իմաստային սխալներ սրբագրվել են շատ խնամքով և որոնք պետք էր անպայման հաշվի առնել:

Հենց այստեղից էլ մենք սկսում ենք մեր դիտողությունները ներկա թարգմանության վերաբերյալ. եթե այս դիտողությունների գեթ մի տասներորդ մասն էլ ուղիղ լինի և նպաստի Բուզանդի բնագրի վերականգնմանը և ուղիղ թարգմանությանը, կնպաստի նաև պատվարժան գիտնականի հիշատակի սլաշմառացմանը, որ այնքան դուրգուրանքով ավելի քան 70 տարի զբաղվեց հայ լեզվաբանության և գրականության մշակությամբ. իսկ եթե այստեղ սխալներ էլ լինեն, դրանք առիթ կտան առավել կարող մեկին նոր ուղղումներ մտցնելու մեր 5-րդ դարի այս հոյակապ հիշատակարանի մեջ, որ այսքան աղավաղված է մեզ հասել:

Մեր դիտողությունները մենք անում ենք մի քանի ստորաբաժանումներով:

Սկսում ենք մեր կողմից ենթադրված սխալ թարգմանություններով. առաջին օրինակը, որ մենք բերում ենք, հետաքրքրական է այն առումով, որ մեր երկու պատկառելի ուսուցիչներին թյուրիմացության մեջ է դրել: 4-րդ դարության ԺԸ գլխում (էջ 128) հիշվում է այն զեպքը, թե ինչպես, երբ Արշակը մտնում է պարսից թագավորի ախոռ՝ ձիերը դիտելու, ախոռապետը, տեսնելով Հայոց թագավորին, «ոչ ինչ առ լուս կալեալ մեծարեաց». Մալխասյանցը այս նախադասությունը թարգմանել է շատ ազատ. «Երբ նա թագավորին տեսավ, իսկի ուշադրություն չդարձրեց, ոչ մի մեծարանք ու պատիվ ցույց չտվեց» (Թարգմանություն, էջ 183): Աճառյանը համարել է աղավաղված և ուղղել է. «ոչ ինչ առ լուս կալեալ»: Բայց այս մի շատ սովորական գրաբարյան նախադասություն է, որ նշանակում է՝ «լվի տեղ էլ չդրեց կամ՝ լվի տեղ դնելով՝ չմեծարեց»: Թյուրիմացության պատճառը «լու» բառի հոգնակի ձևն է, բայց

այդ գրաբարյան դարձվածքի «ունել» բայի «առ» նախդիրով խնդիրը միշտ էլ հոգնակի է դրվում, երբ «ունել» նշանակում է՝ «համարել»։ Օրինակ՝ Եզնիկը գրում է. «Մարդիկ աշխարհիս զնա (ի նկատի առ որ «զնա» եզակի է) առ աստուածս ունին»։ «Զիտուս ոչ կալայ երբեք առ աստուածս» (Ագաթանգեղոս՝ § 110)։ Երկու դեպքում էլ «աստուած» բառը հոգնակի է, չնայած իմաստով եզակի է պահանջվում։ (Տես մեր «Գրաբարի հատընտիր», էջ 80, ծանոթ. 40)։

Երկրորդ փաստը՝ առաջինին հար և նման. չորրորդ դպրության ԻԹ՝ գլխի վերնագիրը սկսվում է. «Յազագս Դմաւունդ Վսեմականայ, որ իննսուն բիւրուն տապրիկ զօրօքն...» մեզ հետաքրքրողը «տապրիկ» բառն է, որը նույն ձևով գտնվում է նաև մեր ձեռագիրներում։ Մենք ենթադրեցինք, որ այդ բառը առաջացել է դրափոխությամբ (ինչպես՝ խստոր տվել է՝ սխտոր, կապերտ տվել է՝ կարպետ) «պատրիկ» բառից, մանավանդ որ նույն ձևով մեզ պատահեց հենց նույն № 3079 ձեռագրում (էջ 336)՝ «վասակ» բառը գրված «վակաս» ձևով։ Հետո ստուգեցինք մյուս բոլոր ձեռագիրները և վերջապես հիշյալ ձեռագրի ցանկում գտանք «տապրիկ» բառի դիմաց գրված՝ «պատրիկ», որ Աճառյանը ենթադրաբար համարում է հատուկ անուն, իսկ Մալխասյանցը դարձրել է «Տապարիստան», որ «պարսկական նահանգ էր նախկին Մարաստանում»։ տես Թարգմանության ծանոթություն՝ 131։ Առանց կասկածելու «տապրիկ» բառը պետք է դուրս հանել Արմատականից։

5. րդ դպրության ԽԳ գլխի (էջ 262) «դի Վաչէ երկրորդն Մանուելի, ձին զուլամբ երթեալ, սպանանէր» նախադասությունը Թարգմանված է. «որովհետև Վաչեի ձին՝ քթահարելով՝ նրան (վեր էր ձգում) սպանում էր» (էջ 290)։ Պետք է Թարգմանել՝ «որովհետև Վաչեն՝ Մանուելի երկրորդը սպանվեց՝ ձին վզի վրա գլորվելով կամ գլխովայր գալով»։ Եթե բնագիրը չենք ուղղում, «Զվաչէ՝ զերկրորդն Մանուելի՝ ձին զուլամբ երթեալ սպանանէր», որ կթարգմանվի՝ ձին գլխի՝ ավելի ճիշտ՝ վզի վրա ընկնելով սպանեց Վաչեին՝ Մանուելի երկրորդին։

«Ասել» բայից հետո հաճախ «առ» նախդիրով հայցական է դրվում, որ նշանակում է՝ մասին, վերաբերյալ. այսպես հենց նույն էջում (էջ 34) Բուզանդը գրում է. «Թերևս և առ այս ազգ միտէր բանն մարգարէական», որ Թարգմանված է ուղիղ, բայց հենց նույն տեղում գրված նույն տիպի նախադասությունը՝

«և ըստ մարդարեան քանին առնոսա ասելոյ» պետք է թարգմանել՝ «նրանց մասին կամ նրանց վերաբերյալ ասված մարդարեան խոսքի համաձայն» և ոչ՝ «ինչպես մարդարեան խոսքը ասել էր նրանց» (տես թարգմ. էջ 110):

Թվում է, թե պետք է ուղղել 3-րդ դպրության Թ գլխի (էջ 21) «որ էր մի ի չորից գահերէց բարձերէց տաճարին արքունի» նախադասությունը, որ թարգմանված է՝ «որ արքունական սեղանի չորս բարձրագույն գահերից մեկն էր գրավում» (տես էջ 99): Նախ՝ պետք է «տանար» բառը այստեղ հասկանալ՝ տուն, սենյակ, դահլիճ և ոչ՝ սեղան. երկրորդ՝ «գահերէց, բարձերէց» միևնույն նշանակությունն ունեն և չեն նշանակում գահ կամ բարձ, որ նույնանիշ բառեր են, այլ գահը կամ բարձը գրավող մարդ: Արքունիքում ըստ դահնամակի նստում էին ոչ միայն սեղանի շուրջ, այլ ամեն դեպքում, երբ հարկավոր էր լինում հավաքվել թագավորի մոտ խորհրդակցության կամ այլ հարցերով:

3-րդ դպրության ԺԴ գլխի (էջ 36) ունի՝ «և ունէր սա դաստիճան աթոռոյն գլխաւորութեան ի մայր եկեղեցեացն ամենայն Հայաստանեաց». այս նախադասության մեջ տեղի է ունեցել շրջում և դարձել է ոչ լավ հասկանալի, բայց ուշադիր ընթերցողը կնկատի, որ «գառաջին» բառը վերաբերում է «գաստինան» բառին, իսկ «ի մեծն, նախ» բառերը «եկեղեցի» բառին, որ դրված է ներգոյական հոլովով. պետք է թարգմանել. «Սա ունէր Տարոնի գլխավոր աթոռի առաջին աստիճանը ամբողջ Հայաստանի (ընդգրծւած՝ Հայաստանեաց, գուցե Հայաստանեայց = թե՛ Հայաստանի և թե՛ հայաստանցիների) մայր եկեղեցիներից մեծ և գլխավոր եկեղեցում». թարգմանված է. «և Տարոնի մեծ և առաջին եկեղեցու բոլոր Հայաստանի մայր եկեղեցու աթոռի գլխավոր աստիճանն ունէր» (էջ 112):

Կարծում ենք, որ նույն տեղում բերված՝ «որպես ի դարանաղեաց գաւառին յեկեղեցին Թորգանու պատուին վասն գերեզմանացն հայրապետին Գրիգորի», որտեղ «տեղիք» բառը պետք է համարել զեղչված և թարգմանել՝ եկեղեցուն կից կամ մոտիկ տեղերը պատվում են, և ոչ՝ եկեղեցին, որը թե՛ քերականորեն և թե՛ իմաստով անհարիր է. նախ՝ քերականորեն «յեկեղեցին» ուղղական չէ. երկրորդ՝ եզակի է, իսկ բայը հոգնակի և երրորդ՝ պետք չկար ասելու, թե եկեղեցին հարգվում է. և վերջապես մի քանի տող վերևում խոսվում է այդպիսի այլ տեղերի մասին: Այդպես է նաև նույն դպրության ԺԹ գլխի՝ «և էին նոքա յերկ-

որին Տարօնոյ յեկեղեցւոջ յաւանին յԱշտիշատ» նախադասութիւնը, որ պետք է թարգմանել՝ «ներանք գտնվում էին Տարոն երկրում՝ եկեղեցու ավան Աշտիշատում» և ոչ ըստ տպագրված թարգմանութեան. «ներանք (մի անգամ) Տարոնի երկրումն էին Աշտիշատ ավանի եկեղեցում»: Նախ՝ փակագծում դրված «մի անգամ» բառերը ավելորդ են. երկրորդ՝ նրանք եկեղեցում չեն. «եկեղեցի» բառը ոչ թե դրված է ներդոյական հոլովով, այլ սեռական, իսկ շարունակութեան մեջ էլ դրված է. «Յայնգեւդ երկոքեան եղբարքն երթեալք հասանէին»:

Ծ-րդ դպրութեան Ե գլխի հայտնի «Առ Արշակ քաջ» արտահայտութիւնը, որ թարգմանված է՝ «քաջ Արշակի համար», կարծում ենք պետք է թարգմանել ուղղակի այսպէս՝ «առ, քաջ Արշակ», այսինքն՝ «առ» պետք է հասկանալ ոչ թե նախդիր, այլ «առնում» բայի հրամայականը: Այս թեկուղ երևում է այն բանից, որ երբ Շապուհը հասնում է Պարսկաստան, մի այսպիսի արտահայտութիւն է անում. «Եւ յորժամ զախոյեանսն ընկնումին, համակ ասէին թէ՝ «Առ, Արշակ, և նա չէր ի միջի նոցա» (կետադրութիւնը մերն է—Վ.Ա.): Այստեղ թարգմանիչը հետևել է Լատերին, իսկ Լատերն էլ էմինին: «Առ» նախդիրը հայցական հոլովով այդպիսի գործածութիւն չունի. սակավ պատահում է անորոշ դերբայի հետ և այն էլ մեծ մասամբ «ի» նախդիրի հետ միասին:

Պարզ չէ թարգմանված չորրորդ դպրութեան ԾԴ գլխի (էջ 171) «...Եւ զկէսն ի նոյն հողն զիւրոյ բնակութեան երկրին թողուլ». թարգմանված է. «իսկ մյուս կեսը թողնել բնական հողով». այնինչ հարկավոր էր թարգմանել՝ «իսկ կեսը թողնել յուր բնիկ երկրի նույն հողը»: Նույն տեղում (էջ 172) ունենք այսպիսի մի նախադասութիւն. «իսկ ի վերայ բուն գետնոյն յատակին՝ և կայր, ի զղջումն դառնայր»: Այս նախադասութեան «և կայր» մասը ուղղված է՝ «և լայր», կարծում ենք անտեղի է. քանի որ նախադասութեան իմաստը պարզ է, իսկ քերականորեն միանգամայն ուղիղ կառուցված: Նախադասութիւնը պիտի կետադրել այսպիս. «ի վերայ բուն գետնոյն յատակին և կայր, ի զղջումն դառնայր», իսկ «և» շաղկապն էլ հասկանալ՝ «եւնց որ». այն ժամանակ նախադասութիւնը պարզ կլինի. «հենց որ կանգնում էր բուն հատակի գետնի վրա, զղջում էր»: Այստեղ կարող է առարկութիւն լինել «և» շաղկապի «հենց որ» նշանակութեան դեմ, սակայն «և»-ը գրաբարում տաս-

նյակ առումներ ունի, որ դժբախտաբար «Հայկազյանը» չի բերում, այսպես՝ ունենք «բայց» նշանակությամբ. կամեցայ սիրելի զԱրշակ Արքայ Հայոց, և նա համակ անարդեաց զիս «Բուդ-4-րդ, ԾԴ»): «Հայեցայ, և ոչ ոք էր. հայեցաւ և ոչ գոյր մարդ» (Նսայի, ԾԹ, 16): Իսկ մեր բերած նշանակության համար համեմատիր Բուդանդի հետևյալ նախադասությունը. «Նւ դայա ասացեալ՝ անդէն բժշկեցաւ» (6-րդ, Թ) (հենց որ այս ասացանքի շապես բժշկվեց): Նման մի նախադասություն ոչ թե ուղղված է, այլ դուրս է նետված որպես անհասկանալի. այդ դուրս նետված նախադասությունից երկու տող առաջ (4-րդ, Զ, էջ 94) գտնվող՝ «իսկ մեզ կարևորքն առանց ուրոյն ի մարդկան աղանդէն չիք հնար լինել» թարգմանված է. «իհնչ որ մեզ կարևոր է առանց մարդկանց օգնության էլ կարող է ստացվել», որ բոլորովին հակասում է նախադասության իմաստին: Եթե «Աղանդ» բառը ճիշտ է հասել մեզ (խոսքը այստեղի մասին է), ապա այդ պետք է ըստ իմաստի նշանակի «հասարակություն», իսկ «առանց» և «ուրոյն» բառերը հոմանիշ բառեր են միևնույն «առանց» նշանակությամբ. ուստի պետք է նախադասությունը թարգմանել՝ «իսկ մեզ համար կարևոր բաները չեն կարող լինել առանց մարդկանց հասարակության (աղանդի)». իմաստն էլ հենց այդ է պահանջում, որովհետև շարունակության մեջ՝ «իսկ տէրն կարող է և առանց կերակրոյ պահել զմեզ» նախադասությունը այդ է ասում:

Այժմ դառնանք բաց թողած նախադասությանը. «տալ մեզ դստվորական ընդունելութիւն բնութեան մահուն, որ չերթայ ուրեք ի մարդկանէ, այլ պատնառս միայն առնե զանուն իւր ի վերայ սնեքևոյք մարմնոյն». չի թարգմանված վերջին ընդգծված մասը, որ նշանակում է՝ «յուր անունը միայն պատճառ է դարձնում աներևույթ մարմնի վրա»:

4-րդ դպրության Բ գլխի վերնագիրը՝ «Յաղագս շինութեան կարգաց յօրինելոց աշխարհին» արտահայտությունը բոլորովին էլ քաղաքացիական շինարարությանը չի վերաբերում, այլ վարչական, քաղաքական կարգերին, ուստի չպետք է թարգմանվեր՝ «Հայոց աշխարհի շինանալն ու բարեկարգվելը», այլ «Հայաստանի վարչական կարգերի կազմավորման (ավելի ճիշտ՝ վերակազմակերպման) մասին», որովհետև, եթե ի նկատի չունենանք բնագրի բառերն անգամ, որ ճիշտ ու ճիշտ մեր բերած նշանակությունն են տալիս, այնուամենայնիվ այդ գլխի

ճովանդակությունը վերաբերում է միայն և միայն վարչաձևի կազմակերպմանը:

4-րդ դպրության Ը գլխի (էջ 99) «գրեաց թուղթ աղաչանաց Եպիսկոպոսն Եւսեբիոս առ Երիցապետն Բարսեղ և մեծաւ պաղատանօք որ ինչ վասն պատուին պաշտամանն թարգմանված է՝ «Եւսեբիոս Եպիսկոպոսը աղաչանքի թուղթ գրեց Բարսեղ Երիցապետին, որի մեջ արժանավայել պատվով ու մեծ պաղատանքով խնդրում էր»:

«Վասն պատուին պաշտամանն վերաբերում է ոչ թե Եպիսկոպոսին, այլ այն բանին, որին վերաբերում է հարցը: Այստեղ՝ «պաշտօն» (սեռ. պաշտաման) նշանակում է՝ կրօն, աստվածապաշտություն. ուստի՝ «որ ինչ վասն պատուին պաշտամանն» նշանակում է՝ ինչ որ վերաբերում է կրօնի պատվին, կրօնի պատվի համար է:

Մեղ թվում է ուղիղ չի թարգմանված նաև նույն 4-րդ դպրության ՄԴ գլխի վերնագրի հետևյալ դարձվածքը. «Եւ Տայր շնա յԱնուշ բերդն», որ նշանակում է՝ «Նրան բանտարկեց Անուշ բերդում». այդպիսի մի դարձվածք է նաև նույն դպրության ՄԹ գլխի «չարամահ սպանանէին զամենեսեան յամենայն ի բերդսն, յորս տուեալ էր զնոսա անդ»: Ընդգծված մասը պետք է թարգմանել. «որոնց մեջ բանտարկել էին նրանք նրանց». (գրաբար եղել է այսպես. «Յորս տուեալ էր նոցա (սեռական հոլովով ևնթակա «տուեալ էր» անցյալ դերբայի համար) զնոսա անդ.¹ առաջին նախադասությունը թարգմանված է. «Արշակին ուղարկում է Անուշ բերդը», իսկ երկրորդն՝ «որտեղ տեղավորված էին», մանավանդ. վերջինը բոլորովին չի համապատասխանում բնագրին:

«Տալ ի բանտ» կամ «տալ ի բերդ» հատուկ մի գրաբարյան դարձվածք է, որ նշանակում է՝ բանտարկել: Բացի հիշյալ օրինակներից ի նկատի առ նաև՝ «տուք զդա ի տուն բանտին» (Բ Մնացորդաց, ԺԸ, 26), «ետուն զնա ի տուն բանտին» (Երեմ. ԼԵ, 14), «զի ես էի որ ի բանտն տայի» (Գործք, ԻԲ, 19):

Նույն տեղում «կայր կախեալ յերեւոյթ տեսիլ նշանակի» պետք է մեր կարծիքով թարգմանել՝ «կախված էր որպես մի հրաշալի տեսարան»: Նորայրը կասկածով առաջարկում է «նշանակ» բառը փոխել՝ «նշաւակի» (տես Կորնւն Վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք, էջ 263), բայց կարծում ենք՝ պետք

¹ Տես մեր «Գրաբարի հատընտիր», էջ 27. ծանոթ. 9:

չկա. այստեղ՝ «տեսիլ» և «նշանակ» բառերը միևնույն իմաստը ունենն, որ նշանակում են՝ տեսարան: Մնում է այստեղ «երևոյթ» բառը, որ մենք թարգմանում ենք «հրաշալի»: Համեմատիբ նույն Բուդանդի «Յաճախեաց գերեւոյթ» նշանս իւր և դսքանչիւիս» (4-րդ, ԺԴ), որ նշանակում է. «շատացրեց իւր հրաշալի հրաշքներն ու սքանչելիքները»: Որ «երեւոյթ» բառը այստեղ ածական է և ոչ գոյական, երևում է այն բանից, որ եղակի է դրված. բայց չի նշանակում «երևացող», ինչպես թարգմանված է՝ նա հաճախեց իր երևացող նշանն ու սքանչելիքները:

Թվում է, ոչ ճիշտ թարգմանություն է նաև 4-րդ դպրության ԾԴ գլխի (էջ 170) «ապա թաղաւորն Պարսից տաճիկ ուղտուք արձակէ ի Հայս արս զհողո և զջրոյ, զի եկեացեն բարձցեն նման զհմայսն». պարբերության ընդգծված մասը, որ պետք է թարգմանել՝ «որպեսզի դան լուծեն (կամ փորձեն) (բառացի՝ վերացնեն) նրա համար (Շապուհի) հմայքը, այն գուշակությունը, որ քաղցկենքը արեցին: Իսկ՝ Մալխասյանցի թարգմանության մեջ (էջ 216) կարդում ենք. «որ դնան այդ հմայության նյութերը բերեն»: Շատ ցավում ենք, որ այստեղ նույնպես հանդուցյալ գիտնականը հետևել է Լաուերին՝ որը հիշյալ նախադասությունը ճիշտ այդպես է թարգմանել. Dass sie hingingen und ihm die Zaubermittel brächten. (Lauer, Des Faustus von Byzanz Geschichte Armeniens, Köln. 1879, էջ 132).

Այստեղ տեղն է հիշել նաև հետևյալ արտահայտությունը, որ ունենք նույն դպրության ԾԵ գլխում (էջ 175). «Իսկ յերկիրն Հայոց ստէպ առաքէին դեսպանս առ տիկին աշխարհին առ Փառանձեմ, զի ժուժկալ լինիցի բերդին և մի ձեռս տացէ ի պարսիկս». ընդգծված տողերը թարգմանված են՝ «որ զիմադրէ բերդը պաշտպանէ, պարսից ձեռքը չտա» (էջ 219). սակայն կարծում ենք ճիշտ կլիներ, եթե թարգմանվեր այսպես՝ «որպեսզի աչալուրջ (զգաստ) լինի բերդի նկատմամբ և չհանձնվի պարսիկներին» և ոչ թե բերդը չհանձնի պարսիկներին: Այստեղ ավելի մոտ է Լաուերի թարգմանությունը, որ հաշտվել (sich abfinden) բառով է թարգմանել: Այսպես էլ՝ «ապշեցոյց չեալիշել» թարգմանված է «խելք թողեց գլուխս, շմեցրեց», այնինչ պետք է թարգմանել. «շփոթեցրեց, չհիշեցրեց». «և նա ևս չարքան դնա». թարգմանված է՝ «բայց Հոհանը ավելի խիստ ստիպեց», նույն տեղում (էջ 277). «խաղաղատակ լիներ նոցա» թարգմանված է. «նրանց խեղկատակն էր դառնում». կարծում ենք

պետք է թարգմանել՝ «նրանց համար խեղկատակում էր», իսկ շարունակության մեջ «որպէս խաղալովն զանձն իւր կրթէր յագահութեան» թարգմանված է. «խաղալիկ դառնալով նա ագահության էր ձգտում». այնինչ «որպէս» բառը այստեղ նշանակում է՝ «օրինակ» (համեմատիւր Եզնիկի հետեյալ նախադասությունը. «կարծիցի ումանց, որպէս՝ յունացն հեթանոսաց և արանցն մոգուց և հերձուածողաց»): պետք է թարգմանել «խաղալով» (խեղկատակելով) իրեն (զանձն իւր==իրեն) վարժեցնում էր ագահության մեջ»:

Մի ազավաղված նախադասություն է նաև 3-րդ դպրության Ժ Գլխի. «որում անուն Յակոբ փոխանակ ազգան պարսիկ կոչէր», որ թարգմանված է՝ «որի անունն էր Հակոբ, Զգոն կոչված, պարսիկ Անակիրդիին»: Կարծում ենք այսպիսի ուղղումը, որ գալիս է Նորայր Բյուզանդացուց, պետք է բռնադրոսիկ համարել առանց հիմքի: Նախ՝ ասենք, որ Վենետիկյան մի ձեռագիր չունի «փոխանակ ազգան պարսիկ» մասը, իսկ եթե ընդունենք, որ այդ կապակցությունը հարադատ է բնագրին, ապա այն մի միջանկյալ արտահայտություն է, որ ընկած է՝ «որում անուն Յակոբ կոչէր» բուն նախադասության մեջ. կարծում ենք այս ապացուցելու համար հարկ չկա օրինակներ բերել. մնում է «փոխանակ ազգան պարսիկ» դարձվածքը. «փոխանակ» բառը ես կարծում եմ պետք է հասկանալ՝ «չնայած», «հակառակ այն բանին» և թարգմանել՝ «չնայած ազգով պարսիկ էր»: Համեմատիւր սխալ կետադրության պատճառով սխալ թարգմանված նաև հետեյալ նախադասությունը. «երկու մանգունք միումն Պապ անուն և միւսումն Աթանագինէս, ճանաչէին ստահակք և անխրատք». թարգմանված է՝ «մեկի անունը Պապ միւսինը Աթանագինէս, ճանաչված էին իբրև անխրատ ստահակներ», այնինչ պետք էր «Աթանագինէս» բառից հետո ստորակետը ջնջել և դնել «ճանաչէին» բայից հետո և ապա թարգմանել:

Պատմական թյուրիմացություններ են առաջանում նաև հին տերմինների սխալ թարգմանության պատճառով. այսպես՝ «և զգաւառսն ունիւր յոստան» թարգմանված է՝ «գաւառները Ռատանին միացրեց», և «ոստան» բառն էլ գրված է մեծատառով, որը անհասկանալի է: 118-րդ ծանոթության մեջ «ոստան» բառը բացատրված է՝ կալվածք, քաղաք և հետո՝ որպէս Ռշտունյաց կալվածքը Վանա լճի մոտ: Բայց ես կարծում եմ՝ պետք է ընդունել «ոստան» բառի Ադոնցի մեկնաբանությունը, ըստ որի

սկզբնական նշանակութիւնն է՝ շեմ, դուռ, ապա արքունիք և հետո միայն արքունի կալվածք: Բուզանդի մեր բերած նախադասութիւնը պետք է հասկանալ՝ «յարքունիս ունել», մեր այսօրվա հասկացողութեամբ՝ պետականացնել. ճիշտ երկու տող վերև (4-րդ դպրութիւն, ԺԹ, էջ 133) «զբաղմաց տունս հատանէր յարքունիս»: «Ոստան» բառի կալված իմաստը ունենք 5-րդ դպրութեան ԺԸ գլխում, որ ֆնացել է անթարգմանելի: Այստեղ պետք է հիշել նաև հայտնի մի դարձվածք, որ Բուզանդը բաղմաթիւ անգամ գործ է ածել: «Եւ ինքեանք կային ի հարկի ծառայութեան» (5-րդ, ԺԸ), «ի հարկի կացուցանէր» (նույն տեղ, ԺԷ, ԺԶ, ԺԵ, ԺԴ, ԺԳ, ԺԲ, Թ). որտեղ որ նախադասութիւնն է. «ի հարկի ծառայութեան», որ թարգմանված է՝ «հարկատու և հպատակ էր դարձնում», իսկ որտեղ սոսկ՝ «ի հարկի կացուցանէր», ապա թարգմանված է՝ «հարկատու էր դարձնում». թե՛ «ի հարկի ծառայութեան» և թե՛ «ի հարկի կացուցանել» պետք է հասկանալ ոչ թե՛ հարկատու, հարկի ենթարկել նշանակութիւններով, այլ՝ ծառայեցնել նշանակութիւններով: Այդ արտահայտութիւնը Բուզանդը վերցրել է Մակաբայեցիների դրբից (Ս. Մակ, Ը, 10), որի դիմաց հունարենը ունի *kate dou losanto* = ծառայեցնել: Համեմատիր նաև Գ. Թադևոսաց, Թ, 21. «Եւ արկ զնոսա Սողոմոն ընդ հարկօք ծառայութեան մինչև ցայսօր», (Երեմ, ԻԷ, 9), «ոչ հարկիցէք արքային բարեկացոց»: Եվ դրա համար մի՞թե ամենալավ օրինակ չէ նույն Երեմիայի Լ, 8-ում հետևյալ արտահայտութիւնը. «Եւ ոչ ևս կայցեն նոքա ի հարկի օտարաց, այլ հարկեսցին տեառն Աստուծոյ» — բնական է որ աստծուն հարկ չպետք է տային, այլ ծառայեին: Երբեմն «հարկ» բառի դիմաց Գրքում ունենք *phoros* (տուրք), բայց Գրքի մասնագետները նշում են, որ յոթանասնից թարգմանութեան մեջ այդ բառը ունեւ ծանր աշխատանք նշանակութիւնը՝ համապատասխան երբայցերեն *mas* բառին: Այդպես է նաև «մարդահարկ» բառը, որ նշանակում է՝ բեգյառի ենթակա, բայց ոչ հարկատու. տես նաև Ղեվոնդ (Շահնազարյանի հրատարակութիւն, էջ 161):

Եվ վերջապես ամենալավ ապացույցը ունի Եզնիկը հետևյալ նախադասութեամբ. «Մարդն որ անասնոյն տիրէ, թե անասունն, որ մարդոյն ի հարկի կայ». բնական է, որ անասունը մարդուն չի կարող տուրք տալ:

Լեզվական առումով սխալ է թարգմանված նաև 3-րդ

գալրության և գլխի՝ «այլ հայրական միտս զծերական հանճարոյն ստացեալ զխրատն իմաստութեան»։ պետք է թարգմանել՝ «այլ հայրական միտք ծերունական հանճարի անմահ իմաստուն խրատն ստանալով. բայց կարգում ենք՝ «այլ հայրական միտք ծերունու հանճար ստանալով իմաստնացալ գեպի անմահություն ձգտելու»։ Թվում է սխալ թարգմանված նաև՝ «ես ապա եթէ ոք գտցի, որ և արասցէ ունել զուխտ հաստատութեան հաւատոյ հազիւ հազիւ»։ Աճառյանը «արասցէ» բառը ուղղել է կարասցէ, համարյա նույն ձևով էլ հասկացել է թարգմանիչը՝ թարգմանելով. «այնպես որ շատ քչերը կ'մնան, որ կարողանան հաստատ պահել հավատի ուխտը»։ Հիմա տեսնենք սխալը որտեղից է առաջացել։ «Առնեմ» բայը բացի յուր բուն նշանակությունից նաև գործ է ածվում որպես օժանդակ բայ և կազմում է պատճառական կերպի բայեր. օրինակ՝ «արա այսր մտանել», «առնիցէ զմեզ աշխատել» (Փարսեցի), «արա տէր վախճան դադարման առնուլ» (Նարեկ ԼԳ, ԶԵ)։

Այստեղ պատմիչի միտքն այն չէ, որ մեկը հավատ ունենա կամ պահի հավատի ուխտը. դրանով ոչ մի բան չէր փոխվի. այլ հեղինակը ուղղում է ասել՝ թե մեկը չի լինի որ պահել տա (ժողովրդին) հավատը, որ չուրանան։ Ուստի «արասցէ» բառը պետք է մնա որպես ճիշտ բառ և չփոխվի. այլապես իմաստազրկվում է նախադասությունը։

Սրան ավելացնենք նաև մի քանի մանր դիտողություններ. օրինակ՝ «այլ Յոհան Եպիսկոպոս», որ նշանակում է՝ այլ էր Հոհան Եպիսկոպոսը. բայց թարգմանված է՝ «այս Հոհան Եպիսկոպոսը». 3-րդ գալրության Զ վերնագիրն է՝ «այլ վասն Գրիգորի Եպիսկոպոսի», կարծում ենք պետք է թարգմանել՝ «Գրիգոր Եպիսկոպոսի մասին էլ»։ «խաղացուցին ի մի վայր ժողովեցին, ի ժամագիր կողմանս յԱյրարատեան գաւառին բանակ մեծ լինէր»։ այս նախադասությունը չի վերաբերում գերիներին, որպես վերագրել է թարգմանիչը, այլ զանազան կողմերից հավաքվող զորքին (տես էջ 16, 3-րդ, է)։

Զանց ենք առնում ուրիշ դիտողություններ և անցնում ենք մի քանի բառերի բացատրություններին։

«Արար» բառը նշանակում է՝ կալվածք, գույք, ինչք, նաև ձեռքի շինվածք, բայց և նշանակում է՝ բերք, արդյունք. «վայելեալք յիւրաքանչիւր արարս իւր» պետք էր թարգմանել՝ յուրաքանչյուրը վայելում էր յուր աշխատանքի պտուղները,

բայց թարգմանված է՝ «և բոլորն իրենց բնակության տեղերում
վայելում էին խաղաղություն»:

Հայտնի է, որ որոշ կոնկրետ դոյականներ գրաբարում վե-
րացականանում են. օրինակ՝ փոխանակ ասելու՝ աստուած, ասում
են՝ աստուածութիւն. այդպես էլ՝ «պոռնկութիւն» բառը կարծում
ենք պետք է հասկանալ՝ «պոռնիկ», և «այլ ի պոռնկութենէ
եղեալ ես որդի» հարկավոր էր՝ թարգմանել «դու պոռնկից ես
ծնված» կամ «պոռնկի որդի ես» (3-րդ, 15): Օրինակ՝ «շրջէր հոգի
աստուածութեան ի վերայ ջուրց» (Ագաթանգեղանոս). «գովա-
բանի առ ի նոցանէ սուրբ աստուածութիւնն» (Նարեկ, 79):

«Բաղմական» բառը նշանակում է բարձ, բաղժոց (ոմանք
թարգմանում են նաև դորգ). այդ նշանակությամբ հիշյալ բառը
Բուզանդը դործ է ածել բաղմաթիւ անգամ (տես 3-րդ, ԺԹ, Ի,
էջ 53. 4-րդ ԾԴ, էջ 172, (չորս անգամ). համեմատիր նաև, «արկ
նմա բաղմական» (Յուդիթ ԺԲ, 15): Ամեն տեղ էլ այդ բառը
թարգմանված է նստելու տեղ, փոխանակ թարգմանելու՝ բաղ-
ժոց կամ ավելի ճիշտ՝ բարձ: Հետաքրքրական է այդ կողմից
բերել 3-րդ դարության ի գլխի հետևյալ նախադասութիւնը,
որ կարծում ենք սխալ է թարգմանված. «Զօրն դարանակալ
յանպատրաստից յանկարծօրէն յայլակարծուց զնոսա յան-
կարծուստ յիւրաքանչիւր բաղմականի ի վերայ հասեալք ըմբռ-
նէին», որ պետք էր թարգմանել՝ «Դարանակալ զորքը հան-
կարծակի վրա հասնելով՝ բռնում է նրանց հանպատրաստից յու-
րաքանչյուրին յուր բարձի վրա». խոսքը վերաբերում է նաև
Թագավորի հետ եղած մարդկանց, որոնց բոլորին էլ բռնում են:
Թարգմանված է՝ «դարանակալ մարդիկ անսպասելի կերպով հան-
կարծակի վրա պրծնելով Տիրան Թագավորին հենց նստած տեղում
բռնեցին»: Այդպես էլ սխալ պետք է համարել՝ «անկեալ դնէին ի
ներքոյ եպիսկոպոսանոցին» ի տեղւոյն բաղմականացն» (3-րդ,
ԺԹ). թարգմանված է՝ նրանք եպիսկոպոսանոցում ճաշի սեղանի
տակ ընկած մնացին, այնինչ պետք է թարգմանել. «ընկած մնա-
ցին բարձերի տեղում»:

Բուզանդի «Բաղմականակից» բառը պետք է թարգմանել
«բարձակից» բառով (տես 3-րդ, ԺԹ):

«Կարիք» բառը նույնությամբ թողել է. այնինչ նշանա-
կում է (այստեղ) վիշտ, ցավ, սուգ: «Զգնացելոցն կարիս մնացելոցն
համարեալ»: Համեմատիր՝ «որչափ ևս առաւել միանգամայն
զհրաժարելոցն սաստիկ կարիս մնացելոցն է համարել» (Կորիւն):

«Մերձեցին աւուրք կարեաց հօր իմոյ» (Ծննդոց ԻԷ, 41). հունա-
րենում կարեաց ձևի դիմաց ունենք՝ սուդ:

«Կամակոր» բառը նույնպես թողնված է նույնությամբ.
այնինչ «կամակոր» բառը գրաբարում բոլորովին այլ նշանակու-
թյուն ունի քան աշխարհաբարում: «Կամակոր» նշանակում է՝
թյուր, ծուռ, շեղված. համեմատիր՝ «գնացին ընդ ճանապարհս
կամակորս» (Դատ. Ե, 6). «կամակոր շաւիղ նոցա» (Առակ. Բ, 15).
«Ի մէջ կամակոր և խեղաթիւր աղգին» (Փիլիպ. Բ. 15): Տես
«Արմատական», 3-րդ հատ. «կամակոր» բառի բացատրությունը:

«Պաղոտա» նշանակում է ճանապարհ. Բուզանդի՝ վասն պա-
ղոտայի նանապարհին արտահայտությունը հավելադրության
ձևով է. թե «պաղոտայ» թե «ճանապարհ» միևնույն նշանակու-
թյունն ունեն, բայց թարգմանված է՝ անցուղարձ (տես 3-րդ, Ը):
Նույն տեղում «միւս ևս» կամ «և միւս» նշանակում է՝ 2-րդ,
դարձյալ, բայց թարգմանված է՝ մի ուրիշ, այսինքն՝ ածական.
նույն տեղում «Տանար մտյրի» պետք է թարգմանել՝ անտառ-
տաճար, բայց թողել է նույնությամբ, որ անհասկանալի է: ԺԱ
դիտում (3-րդ դարություն) գրված է՝ «և մնացելոցն յանցելոց
գութ և խնամ կալցին». վենետիկյան մի ձեռագիր չունի «յան-
ցելոց» բառը. չունի նաև մեր № 3079 ձեռագիրը, ուստի
պետք էր դուրս գցել այդ բառը, բայց այն ժամանակ աշխար-
հաբար թարգմանությունը բոլորովին սխալ է դուրս գալիս, որ
է «իսկ ընկածների մնացորդներին գութ և խնամք տանին», այն-
ինչ այստեղ խոսքը վերաբերում է կենդանի մնացածներին և ոչ
ընկածների մնացորդներին: 3-րդ դարության ԺԳ դիտում (էջ 35)
«վարիցե» պետք է թարգմանել՝ «կառավարի». թարգմանված է՝
վարվի. «լկնել» բայը (5-րդ, Ա, էջ 191) թարգմանված է՝ «հա-
մարձակ» և այն էլ այնպիսի տեղ, որտեղ գրված է՝ «լկնեա
յարձակեցաւ». 163 ծանոթության մեջ գրված է՝ «որովհետև գործ
է անված հարձակվել բայի հետ, մենք թարգմանեցինք համար-
ձակ բառով». բայց հենց նրա համար, որ գործ է անվել հարձակ-
վել բայի հետ, ուստի նշանակում է հարձակվել: Գրաբարյան
սովորական դարձվածք է անցյալ դերբայը գործ անել յուր մի
հոմանիշ դիմավոր բայի հետ: Օրինակ. «վաղվաղակի յարուցեալ
ողջացաւ» (Բուզանդ, 6-րդ, Թ). անցեալ գնաց, խաղացեալ երթայր,
փակեալ փայփային, հեռացեալ մեկնեցան, յաճախեալ բաղմանայ
(տես Չալքիսյան-Այտընյան, «Քերականություն Հայկադյան լեզ-

լի», էջ 434 և մեր «Գրաբարի հատընտիր», էջ 40, ծանոթութուն 17):

Բացի այս. այդ բառը Աճառյանը «Արմատականում» բերել է որպես Ալաշկերտի բարբառի բառ «հարձակվել» նշանակությամբ: Այս բայը «լֆնել» ձևով շատ սովորական գործածական բառ է իմ մայրենի խոսվածքում (Կոտայքի շրջան, Եղուվան գյուղ), որ նշանակում է հարձակվել, արագ թափով միանգամից վրա վաղել. օրինակ՝ «հընչի ես լքնում էրեխու վրեն. շունը լքենց վրես»:

«Զանազան» բառը, որ հոմանիշ է գեղեցիկ բառին (քան զայլս գեղեցիկ դանազան, 3-րդ, Ի, էջ 50) թարգմանված է՝ դանազանվում է: «Բարեկիր» նշանակում է՝ հավատարիմ. թարգմանված է՝ բարեմիտ (3-րդ, Թ): «Անձնիշխան կամօք» նշանակում է՝ կամքի ազատությամբ (4-րդ, Ե). թողել է նույնությամբ: «Վատախորհուրդ վատանշան» պետք է թարգմանել՝ չաքամիտ, վատահամբավ (տխրահոշակ). համեմատիր գրքի հետևյալ նախադասությունը՝ «խորհուրդ վատ ի մեջ առին սպանանել զնա»: Ընդգծված դարձվածքը նշանակում է դավադրություն սարքեցին, չար միտքը հղացան: Հունարենում այդ դարձվածքի դիմաց ունենք πογηρεύομαι բայը, որ նշանակում է՝ չար դառնալ, չարությամբ վերաբերել. համեմատիր նաև՝ «Մերուժան վատանշան» (4-րդ, ԻԴ). «եկն եկաց փոխանակ նորա այս Բասիլիդէս վատանուն վատանշան» («Կոչումն ընծայութեան», Վենետիկ, 1832, էջ 104). «Թշնամիք մեր վատախորհուրդ» (Բ Օրէնք. ԼԲ. 31):

Գրաբարից աշխարհաբար թարգմանելիս պետք է ուշադրություն դարձվի վերոհիշյալ երևույթների վրա, որովհետև շատ քան թարգմանիչը կարող է հասկանալ, իսկ աշխարհաբար ընթերցողի համար կարող է անհասկանալի լինել. այսպես՝ «սատակեցան» (3-րդ, Ի) մնացել է նույնությամբ. «ճետ» (3-րդ, ԺԸ) պետք էր թարգմանել ժառանգ, մնացել է դարձյալ առանց թարգմանելու: «Աշխարհ» բառը պետք էր թարգմանել՝ երկիր, խորան՝ ննջարան, սենյակ. «Ուամիկասպաս զօրք» պետք է հասկանալ գյուղացիներից հասարակ մարդկանցից կազմված բանակ, որ հակադրվում է՝ «պատրիկ զօրք» հասկացողությանը (տես 3-րդ, Ի, էջ 52. 4-րդ, ԻԹ, էջ 151): «Աքենացուց քաղաք» մեզ համար անհասկանալի է. պետք էր թարգմանել կամ գրել՝ Աթենք և ոչ թողնել նույնությամբ. այդպես էլ անհասկանալի է՝ մեռելներ էր հարուցանում:

«Զօրութիւն» նշանակում է նաև՝ ստացվածք. համեմատութեամբ՝ «զօրութիւն» քո և դամենայն գանձս քո բաշխեցից յաւարի» (Երեմ. ԺԷ, 3). «Եւ աւար առցէ զզօրութիւնս քո և կողոպտեսցէ զինչս քո» (Եղեկ. ԻԶ, 12): Ուստի Բուզանդի՝ «այլք կերիցեն զօրութիւնս (ուղղելի՝ զզօրութիւնս) ձեր», պետք է թարգմանել՝ «ուրիշները կուտեն ձեր բերքը կամ ձեր ստացվածքը, բայց թողնելով՝ է նույնութեամբ» (տես 3-րդ, ԺԴ, էջ 41): Այսպիսի դիտողութեանների թիվը կարելի է էլի երկարել, բայց այժմ անցնում ենք Բուզանդի բնագրի նկատմամբ մինչև այժմ եղած մեքանի ուղղումների քննութեանը:

Դեռ շատ վաղուց Բուզանդի բնագիրը ենթարկվել է բազմաթիվ սրբագրութեանների՝ սկսած Հայկազյան բառարանից, վերջացրած ներկա թարգմանութեամբ:

Մենք սկսում ենք ներկա թարգմանութեան սրբագրութեաններից, ըստ որում օգտագործում ենք մեր Մատենադարանի բոլոր ձեռագիրները, կամ ուղղում ենք ըստ մեր հասկացածի:

1. «Երթեալ նորոգեաց անդ զեկեղեցիսն լուսաւոր կարգօք, առաջնոյ Գրիգորի՝ հօրն գործոցն նմանեալ»: Այս նախադասութեան «հօրն» բառը ուղղված է՝ «հաւուն» և թարգմանված է՝ «պապի», որ հետևութեան է Ե. Մ.-ի: Ե. Մ.-ն չի հասկացել. պետք է «կարգօք» բառից հետո ստորակետը ջնջել և կարգալ՝ «...կարգօք առաջնոյն Գրիգորի, հօրն գործոցն նմանեալ»:

2. «Ձկնատեսանք» կամ «ձկնատեսանք» (3-րդ, Ը և 4-րդ, ԻԲ), որ համարված է աղվաղված բառ և անհասկանալի, պետք է կարծել, որ առաջացել է «ձկնատեսանք» բառից, իսկ «հ»-ի անկումով՝ «ձկնատեսանք», որ սխալ գրութեամբ տվել է ձկնատեսանք:

3. «Որում անուն էր յանուն հօր իւրոյ Արտաւազդ» . «հօր» բառը նախորդի նման սրբագրված է՝ «հաւուն» և թարգմանված է՝ իր պապի անունով: Փոխելու պետք չկա. շփոթութեանը առաջացել է «իւրոյ» դերանվան պատճառով, որ այստեղ նշանակում է ոչ թե՝ «իւր», այլ՝ «նորա» և վերաբերում է Վահին: Գրաբարում հաճախ՝ «իւր» և «նորա» դերանունները շփոթվում են միմյանց հետ. օրինակ՝ «զի իւրոյ արարչին յառաջագոյն պատուիրեալ էր նմա» (Եղնիկ), փոխանակ նորա արարչին. «ապա յղեաց կոչեաց առ ինքն զայգորդն, աղաչեաց զնա առնել ի վերայ նորա աղօթս» (փոխանակ իւր) (Բուզ. 6-րդ, Թ): Համեմատելով նաև՝ «ետես Գողգիա՝ եթէ մեռաւ որդին նորա» (փոխանակ իւր). հրեշտակն երարձ վերացոյց զԱմբակում զվարսից դա-

դաթան իւր (այսինքն՝ նորա): Տես մեր «Գրաբարի հատընտիր», էջ 39, ծան. 11 և էջ 59, ծան. 42): Համեմատիր նաև Բուզանդի հետևյալ նախադասութիւնը՝ «Մակայն նորին արեամբն» այսինքն՝ իւր, որ թարգմանւած է՝ նոցին (3-րդ, ԺԴ, էջ 40):

4. Բնագրի «կամ գիարդ եղէց բարեխօս վասն այնոցիկ, որք նուանեցինն». վերջին բառը անհասկանալի է. ուղղւած է՝ «ստամբակեցան», որ աշխարհաբարի համար անհասկանալի է և ուղղումն էլ կամայական. կարծում ենք հարկաւոր է ուղղել՝ «նուաճեալ լինին», մանավանդ որ № 3079 ձեռագիրը ունի՝ «նուաճելինն» (3-րդ, ԺԴ, էջ 2):

5. Զորրորդ դպրութեան ցանկի (ե գլուխ) «հանդերձ այլովքն պատարագովք արձակէր յերկիրն Հայոց». սրբագրւած է՝ «այլ պատանդների հետ». այստեղ պատանդների մասին խոսք չկա. ձեռագրում ունենք՝ «հանդերձ այլովք պատարագօք», ուստի հոլովական պատճառաբանութիւնը վերանում է. մնում է մեկնել «այլ» բառը, որ այստեղ անհասկանալի է. բայց վստահութեամբ պետք է ասել, որ այդ «այլ» բառը պատկանում է «հանդերձ նախարարօք» դարձւածքին, որ ունենք մի տող վերևում և որ այն անցել է մտքով մյուս տողը «հանդերձ» բառի զուգորդութեամբ, պետք է լինել՝ «հանդերձ այլովք նախարարօք». և իրոք վերնագիրը ունի՝ «հանդերձ պատարագօք», առանց «այլովք» ձևի (տես էջ 81):

6. Պետք է սխալ համարել նաև Նորայրի ուղղումը, որ է «որպես առ առաջին թագաւորաւքն նուաճեալք յիւրաքանչիւր չափու», որ բնագրում է... «առաջին թագաւորքն նուաճեալք իւրաքանչիւր չափու». իմաստը պարզ է. Արշակը կարգաւորում է այնպես, ինչպես նվաճել էին (այսինքն՝ երկար ժամանակի ընթացքում ստեղծել էին հատուկ կարգ ու կանոն) 1-ին թագավորները (4-րդ, Բ, էջ 67):

7. 4-րդ դպրութեան ԾԴ գլխի՝ «իբրև տեսին զնոսա արկին զերկոսեանն դարձայն Արշակ և զսպարապետն Վասակ, և պահէին զնոսա արձակ ի մէջ ազատագունդ փուշտիպան զօրացն» պարբերութիւնը համարւած է աղավաղւած: աղավաղւած չէ, պետք է լինել՝ «արկին և պահէին զերկոսեանն ի մէջ...» պարզապես անհետևողութիւն է. այդ մասին տես մեր «Գրաբարի հատընտիր», էջ 16, ծան. 23:

8. 5-րդ դպրութեան Ե գլուխը Բուզանդի անհասկանալի հատվածներէց է: Դժվարութիւնը մեծ մասամբ աղավաղումնե-

քից է առաջացել և երբեմն էլ տողերի կրկնությունից, այսինքն միևնույն բառը կամ երբեմն մի ամբողջ կամ կիսատ նախադասություն կրկին անգամ է արտագրվում: Օրինակ, նույն գլխի 212 էջի վերևից 5-րդ տողի՝ «թագաւորաց յիշելով զայն մարդ, որ յայն բերդի դռք եղեալ է», այս ամբողջը հսկած է լինի, ինչպես որ չկա № 3079 ձեռագրում:

Նույն էջի 18-րդ տողի՝ «Երթ տուալ լիցի քեզ, որ ինչ (սկսած է լինի՝ դոր ինչ) յինէնս խնդրեցեր փոխանակաց քոց» (մեր ձեռագրում՝ «փոխանակ քոց և ոչ՝ քեզ»), թարգմանված է՝ «ինչ որ դու ինձանից խնդրեցիր քո ծառայութեան փոխարեն»: այսինչ այստեղ Շապուհը շեշտում է Դրաստամատի տոհմասիրությունը. վերջին բառերը սկսած թարգմանել՝ «քոնոնց համար և ոչ՝ քեզ համար»:

9. 5-րդ դպրութեան ԼԲ գլխի (էջ 239) «կարգեալք պսակեալք» արտահայտությունը համարել է աղավաղություն և ուղղել է՝ «կարգեալք պատեալք»: «Պսակել» բառը գրաբարում նշանակում է՝ շրջապատել. դրա համար համեմատիր նույն էջի՝ «պատեալ պսակիմ» դարձվածքը. համեմատիր վերևում բերված «Լկնեալ յարձակեցաւ, յարուցեալ ողջացաւ...» և այլն: Ապա այդ բայը նույն իմաստով ունենք գործածված նաև այլ գրողների մոտ (տես «Նոր Հայկաղյան բառարան», 2-րդ հատոր, էջ 663, 1-ին սյունակ, 1-ին բառ):

Մի քանի խոսք էլ ուրիշների սրբագրութեան մասին: 3-րդ դպրութեան Գ գլխի (էջ 8) «ի կնոջէ քաղաւորեն» ընկ. Աճառյանը կարծում է սկսած է ուղղել՝ «ի կնոջէ թագաւորին»: Բայց՝ «կին թագաւոր» մի բառ է և նշանակում է՝ թագուհի: Այդպես էլ՝ կին մարդ, այր մարդ, այր ծառայ, այր թշնամի և այլն. համեմատիր Բուզանդի՝ «զի ասեն՝ թէ զայր եպիսկոպոս դու առնի՞ծեր» (6-րդ, Թ) (տես մեր «Դրաբարի հատընտիր», էջ 39, ծանոթ. 12):

Նույն դպրութեան Ե գլխի (էջ 11) «և առնելոց էին ի նմանէ հովիւքն գլխաւորք» ընկ. Աճառյանը ուղղում է՝ «յառնելոց». կարծում ենք սկսած է կա ուղղելու. «առնելոց» ձևը «առնիմ» բայի դերբայն է, իսկ «առնիմ» բայը շատ հաճախ նշանակում է՝ լինել, դառնալ. օրինակ՝ «և յորժամ բանան պատեանքն, յայնժամ առնի նոցա դիւրին թռչել» (Բաբսեղ կեսաբացի, Վեցօրեայք). Առնիմ մահք տարածածք (Եզնիկ): և ոչ ասաց թէ հառնին ուրախ (Ոսկ. Մեկն. Եսանայ), ամենայն լի-

զու, որ նոյնաբանութեամբ յայլ լեզու թարգմանիցի՝ մթնի-
առնի»¹

«Եւ դտանէին զնոսա լոկ ցամաքեալ զկճղացեալ զոսկերա-
նոցա»։ մեր ձեռագիրը (3079) ունի «զնոսա»-ի փոխարեն՝ «նո-
ցա»։ Եթե ընդունենք որ այս ճիշտ է, ապա նախադասությունը
պետք է թարգմանենք՝ «զտան նրանց միայն ցամաքած և կըճ-
ղացած» (կճեղ բառից, որի փոփոխակն է պճեղ) ոսկորները», բայց
այն ժամանակ վերջին «զնոցա» բառի և «զկճղացեալ» բառի զ-ն
մնում է անհասկանալի, ուստի պետք է թարգմանել՝ «զտան
նրանց լոկ ցամաքած և նրանց կճղացած ոսկորները»։ Աճառյա-
նի զկճղանալ որպես սաստկական բայ անընդունելի է (տես
«Ձեռագրական սրբագրություններ փալստոս Բուղանդի մեջ»,
էջ 155)։

«Վասն ձիոյ միոյ կարծիս առնել զայն ամբոխ խռովութեան
ի մոլեկան առնէն Շապուհ Վարադայն»։ Աճառյանը ջնջում է
«կարծիս» բառը, բայց այն ժամանակ «զայն» հայցականը «ի-
մոլեկան առնէն» բացառական ներգործող խնդրի հետ չի համա-
պատասխանում և նախադասությունը իմաստադրկվում է։

Ճիշտ է, նման անհետևողություններ Բուղանդը մի քանի
տեղ ունի, բայց դրանք մեծ մասամբ ուղղվում են. համեմատիր-
«և առաքեալ զՎարդանն զմեծ նահապետն յարքայէն Արշակայ»։
Խնդիրը հայցական է և երկու բառի վրա էլ «զ» է դրված, ուս-
տի այդ չի կարող սխալ լինել. մնում է «յարքայէն Արշակայ»։
№ 3079 ձեռագիրը ունի «Արքայէն Արշակայ», որտեղ «արքայէն»
բառի «է»-ն հենց այդ ձեռագրում շատ նման է «ի»-ն և հաճախ
չենք տարբերում այդ երկու տառերը. ուստի պետք է անսլա-
յան ուղղել՝ արքային, որ միանգամայն ճիշտ կլինի։ Այժմ
դառնանք վերևի նախադասությանը. «կարծիս» բառի «ս»-ն
ավելորդ է և լսելիքի սխալ, կամ ա-ից առաջ պատահաբար
հանդես եկած՝ իսկ «զայն» պետք է ուղղել՝ այն, և այն ժամանակ
կատանաք մի կանոնավոր նախադասություն՝ «Վասն ձիոյ միոյ
կարծի առնել այն ամբոխ խռովութեան ի մոլեկան առնէ Շա-
պուհ Վարադայն», որ կթարգմանվի՝ «մի ձիու համար է համար-
վում արված կամ եղած այն պատերազմը՝ ստոր Շապուհ Վա-
րադի կողմից» (Տես 4-րդ, ԻԱ, էջ 57)։

¹ Օրինակները քաղում ենք մեր «Գրաբարի հատրնտիր», էջ 63, ծանոթ-
ություն 28, և էջ 118, ծանոթություն 42։

5. «Զիւրաքանչիւր զօրս բաժանեալ յամենայն կողմանց սահմանացն Հայոց սահմանապահս կացուցանէր»։ Ընդգծված բառերը Աճառյանը ուղղում է՝ յամենայն կողմանս. բայց ճիշտ կլինի կարդալ այսպես. «Զիւրաքանչիւր զօրս բաժանեալ, ամենայն կողմանց սահմանացն Հայոց սահմանապահս կացուցանէր»։ այսպես է նաև № 3079 ձեռագիրը (Բուզանդ, 4-րդ, Բ, էջ 67)։

6. 4-րդ դպրության Գ (էջ 71) և «այսօր տարապարտուց սիրէք դուք զիս տարապարտ, և վաղիւ... սա պետք է կարդալ՝ «այսօր տարապարտուց սիրէք դուք զիս, տարապարտ և վաղիւ ատելի և թշնամի»։

7. «Եւ գերեզարձ առնէր զզորս ահիւ քարոզութեան փառացն քրիստոսի զկէս, և դայլս գնովք փրկանօք ազատէր» ուղղում ենք. «գերեզարձ առնէր զզորս ահիւ քարոզութեան փառացն քրիստոսի, զկէս գնովք, և դայլս փրկանօք ազատէր», (4-րդ, Դ, էջ 78)։

8. 4-րդ դպրության Ե գլխի՝ «կաշառակուրծս» բառը № 3079 ձեռագրում գրված է՝ «կաշակուրս», դուցե պետք է կարդալ՝ կաշառակուրս. իսկ նույն տեղում՝ «կաշառաւիկս» բառը նորայրը, ապա Աճառյանը ուղղել են՝ «կաշառաւիկս»։

9. Զի փիլիսոփայական արուեստիւն խնոյր արկանէր հանապազ զամենայն զուր բացեալ զբերանս հերետիկոսացն»։ Նորայրը յուր «Հայկական բառաքննության» մեջ (էջ 60) «արկանէր» ուղղում է՝ «առականէր»։ № 3079 ձեռագիրը ունի՝ «արկան»։

10. «Որչափ ի մատաղութեանն հասակին ըստ աստուածային իմաստութեանն գնացեալ լինէր, նոյնչափ յաւագութեանն ի լիության շաղաշատութեան հատաւ»։ Ընդգծված բառերը ըստ ձեռագրի ուղղել՝ «ի լկտութեան ի շաղաշտութեան»։ համեմատիր «շաղաշուտ խօսք» (Բուզ., 6, Ը)։

11. «Ո գիտէ, զկնի նորա նմա հնար լիցի յափշտակել»։ Ուղղել «զկնի» բառը՝ «Զկիկն» ըստ ձեռագրի (№ 3079), (4-րդ, ԺԴ, էջ 119)։

12. 4-րդ, ԺԶ, վերնագիրը. «կամ զիարդ վասակ Մամիկոնեան սպարապետն Հայոց սպանանէր զսորակալ ասպաստանին արքային Պարսից»։ Ընդգծված բառը Աճառյանը ուղղում է՝ «ճիակալ»։ № 3079 ձեռագրի ցանկը ունի «զօրակալն», որ երկու անգամ է գրել. մի տեղ շփոթվել 3 բառ առաջ է գրել, ապա ջնջել է (լավ տեսանելի), իսկ հետո գրել է յուր տեղում։ № 4584

ձեռագիրը վերնագրերն են չունի, իսկ ցանկում ունենք՝ «զօրակալն»։ Պետք է ընդունել «զօրակալ» ձևը «պետ» նշանակությունը և ոչ անպայման «զօրասպետ», ինչպես որ «փաղափարմ» բառը ոչ թե նշանակում է «քաղաքի սպա», այլ «սպարիսպ» առհասարակ։ (Տես Բուդ. 3-րդ, Գ)։

13. 5-րդ դարում թեև Ս. գլխի վերնագիրն է. «Յաղագս քաղաքի Պապայ յերկրին Յունաց, և գալոյ ի Հայս և յինքն ունելոյ զաշխարհի իւր և կամ որ ինչ միանգամ գործեաց և յաջողեցաւ նմա»։ Ինչպես տեսնում ենք, համարյա անմիտ է այս վերնագիրը. այսպես էլ աշխարհաբար է թարգմանված։ «Պապի թագավորելը հունաց աշխարհում և Հայաստան գալն ու աշխարհին տիրելը....»

Ուղղում ենք ըստ № 3079 ձեռագրի՝ «Յաղագս թագաւորելոյ Պապայ, որ կայր յերկրին Յունաց, և գալոյ ի Հայս և յինքն ունելոյ զաշխարհս իւր (բուն ցանկում և իքն առնելոյ զաշխարհն հօր իւրոյ Արշակայ և կամ որ մի անգամ) և կամ զոր ինչ ի մի անգամ գործեաց՝ յաջողեցաւ նմա»։

14. 5-րդ դարում թյան Դ գլխի (էջ 202)՝ «Եւ ութ հեծելով թույլ ետ նմա փախչել...», ուղղում ենք «Եւ Ընդ հեծեալս...»։

Մենք չենք կարող այստեղ բերել այն բոլոր ճշտումները, որոնք մեր ձեռքի տակ կան, դրանցից հիշեցինք շատ քչերը և այնպիսիները, որոնք ոչ միայն քերականական արժեք են ներկայացնում, այլև կապ ունեն իմաստի հետ, բայց այնպիսի ուղղումներ, որ դուռ քերականական են (ինչպես՝ «ոչ ոք նստի» (էջ 70) պետք է լինի՝ «ոչ ոք նստցի», «ի բաց խղեալ», պետք է լինի՝ «ի բաց խղել»։ «որ նոցա կարող լինել», «որ նոցա «կարող լինէր» էջ 71։ «Կոչեցի զերիցունս եկեղեցոյն» պետք է լինի՝ «եկեղեցեաց» (էջ 169). նույն տեղում՝ «զի նոյն աւետարտնն ածէ», պետք է լինի «ածցէ»։ «Եթէ կայ յուխտի քո և պահէ զդաշինս քո...» փոխանակ՝ «պահեսցէ»։ Եվ շատ ու շատ նման բառեր ու ձևեր, որոնք խիստ կերպով ազդել են Բուդանդի բնագրի վրա և շատ տեղեր դարձրել անհասկանալի։

Մի քանի խոսք էլ բացթողումների մասին։ Նախ դիտավորյալ բացթողումները։ 5-րդ դարում թյան Դ գլխի 201 էջ վերևից 5-րդ տողից մինչև 202 էջի 4-րդ տողը. ուղիղ մի էջ։ Վերևից 4-րդ դարում թյան Ե գլխի 83 էջի XIII տողից մինչև 88 էջի 2-րդ տողը՝ մոտավորապես հինգ էջ՝ Ներսեսի քարոզը, նման բացթողումներ մեր կարծիքով չպետք է լինեին։ Բուդանդը

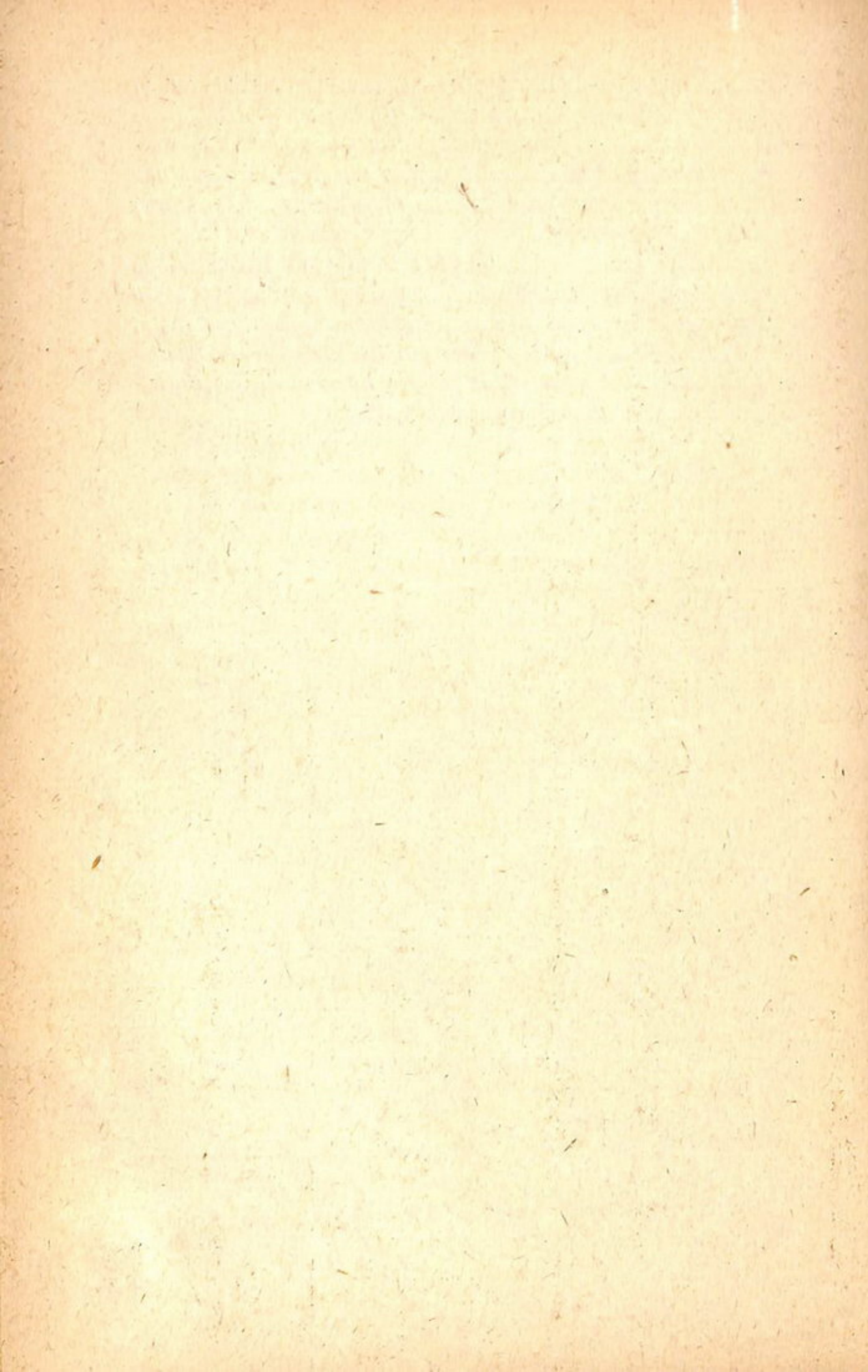
առաջին անգամ է թարգմանվում. պետք էր լրիվ բնագիրը բա-
ցահայտել:

Հիշենք նաև աչքից փախած բացթողումները, որոնք, ճիշտ
է, շատ անգամ բան չեն փոխում, բայց հպետք է տեղի ունե-
նային: Այսպես օրինակ՝ 3-րդ, Գ (էջ 7) «Զօր տօնին», նույն
տեղ (էջ 31) «սպանումն», «ի գայթակղի» (էջ 47) և այլն:

Թարգմանության լեզվի մասին խոսելիս ասացինք, որ հա-
մեմատարար լավ է թարգմանված և հետևել է Բուզանդի խա-
ղացիուն ոճին. բայց բայերի ժամանակները երբեմն խանգարում
են թեթևությանը: Այսպես, գրաբարի պատմական ժամանակը
մեծ մասամբ անցյալ անկատարն է, իսկ աշխարհաբարում կամ
ներկա, կամ կատարյալ, իսկ թարգմանության մեջ մեծ մասամբ
պահված է անցյալ անկատարը, որ առաջացնում է անորոշություն
և մեռցնում է կենդանությունը, մանավանդ եթե դրան ավե-
լացնենք այնպիսի բառերի գործածություն, որոնք կամ թունդ
բարբառային են և կամ խիստ գրաբարյան, որ մնացել են
չթարգմանված, կամ բոլորովին նոր գործածված բառեր են, կամ
թխված: Օրինակ միջինին (էջ 120), սերահատվել (էջ 96), մերի
(անտառ, էջ 96), գահավեժ (որպես գոյական), քաջարանց (105),
հետել—(էտել) (302), հյուծել (զուցե տառասխալ)—հյուսել, խրեց-
րեց (251), մուլթները կախել (172, 217) պետք է թարգմանել
«ուռեց փքվեց», «գետին կոխել», փոխանակ «գետին տանել»
(էջ 218): Ղակիշ քաշել—(բանակել) համեմատիր Ղակիշ (կամ
լակիշ) ածեալ յաժուր տեղւոջ» (Բուզ. 4-րդ, ԼԶ, ԽԳ, ԽԸ): Ի
միջի նորա ածեալ ղակիշ՝ բանակէին» (Փարսկեցի):

«Հարված էր իրեն» (ծան. 29), փոխանակ՝ «հարած» էր,
«Աչառություն» և այլն:

Այս դիտողությունները բնավ էլ չեն իջեցնում հանգուցյալ
գիտնականի թարգմանության արժեքը, և մենք հավակնություն
չունենք կարծելու, թե մեր բոլոր դիտողությունները անսխալ
են և առարկություն չեն ընդունում: Սրանք միայն կարող են
պատճառ դառնալ առավել ունակների համար, որոնք կարող են
ոչ միայն մեր դիտողությունները ճշտել, այլև շատ ու շատ
հարցեր, որ մենք բաց թողինք նորանոր փաստեր հավաքելու
համար, կքննվեն ու կլուծվեն «ի շահ և յօգուտ» մեր մայրենի
գրականության ու բանասիրության, սովետական նոր հայագի-
տության տեսանկյունով:

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0081037

[2n.]

ЦЕНА

Уд-мч

385